

УДК 316.722-054.73:341.485(477.7):355.01(470+571+477)“20”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2023.04.039>

БОСА ЛЮБОВ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5381-8151>

BOSA LIUBOV

a Ph.D. in History, a senior research fellow of the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5381-8151>

Бібліографічний опис:

Боса, Л. (2023) Етнографічні обсервації воєнного повсякдення населення Південної України: постекспедиційні рефлексії. *Народна творчість та етнологія*, 4 (400), 39–51.

Bosa, L. (2023) Ethnographic Observations of the Wartime Everyday Life of the Population of Southern Ukraine: Post-Expedition Reflections. *Folk Art and Ethnology*, 4 (400), 39–51.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2023. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЕТНОГРАФІЧНІ ОБСЕРВАЦІЇ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: ПОСТЕКСПЕДИЦІЙНІ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація / Abstract

На основі польових матеріалів здійснено спробу проаналізувати стан самосвідомості сучасних мешканців колишнього центру вольностей Війська Запорозького, до якого входили і частини нинішніх Дніпропетровської та Херсонської областей. З антропологічної перспективи простежуються трансформації, що відбуваються в цьому соціокультурному просторі, а також їхній вплив на процеси самоідентифікації. Наведено приклади російського імперського ставлення до культурного ландшафту Південної Наддніпряни в різні історичні періоди. Проводяться паралелі зі свідченнями відомого мандрівника та етнографа Олександра Афанасьєва-Чужбинського, який у середині XIX ст., досліджуючи край, відзначав негативні тенденції в господарській діяльності нових власників запорозьких земель; подібний руйнівний вплив на природу та культуру в радянський період мала практика спорудження великих дамб на Дніпрі. Усе це породжувало виразний конфлікт між російським імперським та українським світоглядами. Крізь призму свідчень, зібраних авторкою під час експедицій у місця козацького Великого Лугу, де побував О. Афанасьєв-Чужбинський, осмислюються сучасні події російсько-української війни. Наголошується на питанні нового геноциду та екоциду, який принесли окупанти на південь України внаслідок підриву Каховської ГЕС.

У дослідженні висвітлено родинні стратегії збереження культурної пам'яті щодо колишнього ландшафту та роль козацтва в сучасних процесах самоідентифікації, через які не лише корінне населення, але й учасники нових хвиль міграції ментально засвоювали запорозьку спадщину. Припускаємо, що мілітарна складова культурного ландшаф-

ту Південної Наддніпрянщини за нових умов російсько-української війни здатна опосередковано впливати на українське суспільство. Стверджується необхідність активних заходів щодо охорони культурної спадщини й подальшої комплексної організації наукових досліджень із різних галузей природничих і соціогуманітарних наук задля збереження цінностей регіону та розвитку України загалом.

Ключові слова: колективна пам'ять, Великий Луг, запорозька спадщина, культурний ландшафт, Каховське водосховище, російсько-українська війна.

Based on field materials, an attempt has been made to analyze the state of self-awareness among modern residents of the former centre of freedoms of the Zaporizhzhian Army, which included parts of the present-day Dnipropetrovsk and Kherson regions. The transformations taking place in this socio-cultural space and their influence on self-identification processes are traced from an anthropological perspective. Examples of russian imperial attitude towards the cultural landscape of the southern Naddniproshchyna in different historical periods are provided. Parallels are drawn with the testimonies of the renowned traveller and ethnographer, Alexander Afanasyev-Chuzhbinsky, who, in the mid-19th century, exploring the region and noted negative trends regarding the economic practices of the new owners of Zaporizhzhia lands. It is argued that a similar destructive impact on nature and culture was the practice of constructing large dams on the Dnipro River during the Soviet period, which generated a distinct conflict between russian imperial and Ukrainian worldviews. Through the prism of the author's collected testimonies during expeditions to the places of the Cossack Great Meadow visited by A. Afanasyev-Chuzhbinsky, contemporary events during the russian-Ukrainian war are comprehended. The focus is on the issue of the new genocide and ecocide brought by the occupiers to the south of Ukraine as a result of the explosion of the Kakhovka Hydroelectric Power Station. The study reveals family strategies for preserving cultural memory concerning the former landscape and the role of the Zaporizhzhian Cossacks in modern processes of self-identification, through which not only the indigenous inhabitants but also participants of new waves of migration mentally assimilated the Zaporizhzhia heritage. Consequently, the military component of the cultural landscape of the Southern Naddniproshchyna under the new conditions of the russian-Ukrainian war is capable of indirectly influencing the Ukrainian society. All of this calls for active protective measures regarding the cultural heritage and further comprehensive organization of scientific research in various fields of natural and socio-humanitarian sciences in order to preserve the values of the region and the development of Ukraine as a whole.

Keywords: collective memory, Great Meadow, Zaporizhzhia heritage, cultural landscape, Kakhovka Reservoir, russian-Ukrainian war.

У цій статті представлено авторські рефлексії щодо сучасних подій російсько-української війни в кількох площинах. По-перше, це реакція на вчинений рашистами геноцид на початку червня 2023 року на півдні України (підбив Каховської ГЕС – злочин проти людяності та порушення так званих звичаїв війни). По-друге, «відсилання» до колишніх експедиційних маршрутів на теренах, які було пройдено одноосібно та в складі колег з ІМФЕ ім. М. Т. Рильського (умовно їх називали «Шляхами Олександра Афанасьєва-Чужбинського») [2; 3]. Водночас слова «Ми з вольних...» засвідчують головну формулу самоідентифікації цього козацького краю. Цей вислів неодноразово можна було почути від мешканців колишнього Великого Лугу, які оповідаючи непрості, часто трагічні родинні історії, намагалися підкреслити власне відчуття самодостатності та свободи, що нині виразно виявилось в масовому спротиві з усіх українських регіо-

нів. Осмислюючи сучасні події крізь призму матеріалів і спостережень, отриманих у попередні роки, водночас апелюємо до респондентів, частина яких пережили окупацію, долають наслідки катастрофи з підбиву Каховської ГЕС або стали біженцями, а інші проживають у населених пунктах на правому березі Дніпра під щоденними обстрілами з лівого берега.

Землі колишніх вольностей Війська Запорозького – український терен, який ніколи не був пусткою. Існує численна наукова література, яка стверджує цей доконаний факт¹. Проте як виявилось, історія та культура Степової України – поле запеклої боротьби за власну ідентичність уже в реальному часі.

У XIX ст. край «новоосвоєних» російською імперією земель надзвичайно приваблював мандрівників, науковців, письменників. Багато хто з них уперше дізнавався про попередників цієї колонізації – меш-

канців вільних козацьких зимівників та хуторів, яких російська адміністрація примусово зселяла з власної землі. Серед широкого кола дослідників був і сам Олександр Афанасьєв-Чужбинський, який, на відміну від деяких своїх колег, стверджував, що «цей народ різко відрізняється від свого північного собрата типом, мовою, одягом, способом поведінки, мораллю та звичаями...» [1, с. 6].

Закидав дослідник своїм колегам і в упевненості щодо ролі козацтва: «Тим же, хто займається історією і бачить в козацтві, особливо в запорожцях, буйну розпусну вольницю, можна вибачити, бо вони бачили малоросів, можливо, лише на столичній сцені, а історію цього народу вивчали побіжно по надрукованих в різні часи компіляціях, де майже нічого не говориться про внутрішній побут краю...» [1, с. 11]. Висновки вченого ґрунтуються на власних дослідженнях культурного ландшафту Наддніпрянщини, що були узагальнені в «Подорожі у Південну Росію», яка складається з двох частин: «Подорож на Дніпровські пороги і на Запорожжя» та «Подорож по низинах Дніпра» [8].

Дніпро, за міркуваннями самого автора, мав ключове значення в культурогенезі українців. «Якщо вона (ріка) відіграла неабияку роль у древності і потім продовжувала бути театром багатьох подій майже до кінця минулого століття, то й у майбутньому їй належатиме не менш, якщо не більш важливе значення» [1, с. 68]. І нині ще більшої наукової та духовної цінності набувають свідчення мандрівника про край, у яких простежується небайдужий погляд письменника та обдарування і вміння науковця-етнографа. Зі сторінок книги перед нами постає розкішний природний і культурний ландшафт колишнього Великого Лугу, який втрачався через руйнівну господарську діяльність людини як під час імперської колонізації, так і в радянський період великих будов, що призводило вже до незворотних змін в екосистемі України. Штучними морями було затоплено історичні реліктові землі обабіч усього

Дніпра, а серед них і знамениті Дніпровські пороги, козацький Великий Луг, історичні місця п'яти Запорозьких Січей та безлічі колишніх козацьких зимівників.

Ще не до кінця осмислено суспільством катастрофу радянського періоду, а вже маємо нову неспівмірну за своїми наслідками трагедію іншого плану, яку принесла сусідня держава – імперська спадкоємиця.

Відомо, що Афанасьєвим-Чужбинським ретельно виписано маршрут, за яким він мандрував від середньої течії Дніпра до його впадання в Дніпро-Бузький лиман. Нам пощастило також побувати в окремих населених пунктах (2011–2016), які відвідав дослідник, зокрема в легендарних місцях Нікопольського та Апостолівського районів, що на Дніпропетровщині; маршрут проліг також і по обидва боки Дніпра на Херсонщині та частково в Запорізькій області.

Сучасні південні райони Дніпропетровщини та Північна Херсонщина в пониззі Дніпра складала центр історичної території Вольностей Запорозьких. Томаківська Січ (1564–1593), Базавлуцька Січ (1593–1630), Микитинська Січ (1628–1652), Чортомлицька Січ (1652–1709), Кам'янська Січ (1709–1711), Нова (Підпільненська, Покровська) Січ (1734–1775) – адміністративні й військові центри запорозького козацтва в різний час. Як доведено, останній кошовий отаман Петро Калнишевський досить масштабно заселяв землі навколо Дніпра, що нижче порогів, створюючи багатогалузеві господарства. Чимало родин, почувши про вільні землі, прибули в край, головним чином, із Чернігівщини, Київщини, Полтавщини. І навіть подальші процеси імперської колонізації, колективізації, організованого голоду, депортацій, індустріалізації не змогли знищити пам'ять про легендарне минуле.

Як показали наші дослідження, сучасні мешканці сіл і маленьких містечок цього краю – здебільшого нащадки переселенців з кінця XVIII ст., які разом із представниками колишніх козацьких родів вважають себе

«корінними». Тут часто нових прибульців називали «заплави», не зникала також давня традиція повсюдно давати вуличні прізвиська.

«Тому що вуличні прізвиська давали, адже на території нашій були оці козацькі поселення, в які люди приходили – і забували свої імена справжні. І їм обов'язково давали прізвисько отам, на Січі. І оце, мабуть, традиційно бажання людей обов'язково якимось когось по-вуличному назвати. Але крім того, дуже багато, зараз уже скажемо словами капулівськими: заплави. А тоді це ж були: Карнаухи – ряд вулиця, Забутній ряд. Їх треба було якимось назвати... Всі були. Той Керенський, той ще якийсь...» (БГО).

Апостолівський та Нікопольський райони – серцевина колишнього Великого Лугу – справжнє «перехрестя» козацької слави. Локальна пам'ять упевнено транслювала перекази про козацьке минуле². Вони також були пов'язані з традиційними місцевими промислами, рибальством та скотарством, місцевою топонімією, хоча більшість ландшафтних об'єктів, носіїв цих мікротопонімів було знищено штучним морем³.

Відтак, логіка самого експедиційного маршруту спрямувала нас і до необхідності записувати спогади про місцевість Великого Лугу до затоплення його Каховським водосховищем. Майже в усіх оповідах можна було простежити міфологему «втраченого раю». Наприклад, Володимир Саламаха з Капулівки, який позиціонував себе як нащадок козацького роду Михайла Неліпи – джури Івана Сірка, процитував такі рядки з власного вірша: *«Своє життя провів я у раю, / І назва тому раю – плавні. / Як прийде час, туди я попливу, / І там моя зупинка крайня...»* (СВМ). Більшість респондентів вважають будівництво Каховської ГЕС трагедією: *«Взагалі це було дуже страшно. Тому що люди в тій місцевості були воїнами. Я схилиюсь до думки, що коли робили це Каховське водосховище, воно не скільки збитків принесло економічних, а історичних. Мабуть, у ті часи був такий напрямок – знищити усе...»* (ПТМ).

Так, можна було пересвідчитися, що й голодні роки в цих місцевостях люди легше переживали, відтак і переселення вони сприймали часто як бажання влади позбавити їх найбільшої опори в житті: *«Люди казали, що це їх так зганяли з місця, щоб вони йшли робити на заводи. А це ж колишня козацька вольниця... Треба було стерти пам'ять тих, хто вижив у голод, адже ці ж землі не дали багатом померти»* (СДА).

У с. Коробки Каховського району ми почули розповіді про те, що серед місцевої каховської інтелігенції здавна велися розмови стосовно Каховської ГЕС, яку було збудовано задля стратегічних військових цілей, а населення дуже негативно сприймало будівництво. Потужність Каховської ГЕС була досить низька, струму ледве вистачало на постійне відкачування води у водосховище. Саме водосховище на той час місцеві мешканці характеризували як відстійник нечистот з отруйною водою, називали «мертвим», вважали його екологічним лихом та одним з найбільших джерел захворюваності і смертності населення. Розповідали також про інтенсивні процеси засолювання земель, які стають непридатними для обробітки, постійне підтоплення, обвалення берегів тощо. Сучасних міських жителів називали «Іванами, не помнящими родства» (ЛММ). Інший респондент пропонував нам проаналізувати локалізацію всіх атомних станцій (зокрема Запорізької АЕС) в Україні, які *«розташовані в сакральних місцях»*, і висловив думку щодо зумисного наміру влади позбавити українців історичної пам'яті (СВА).

Однак нащадки укорінених мешканців міцно утримували «ландшафтну» пам'ять, транслюючи есхатологічні сюжети про пророкування цих подій, явлених знаків у доквіллі тощо. Записані нами сюжети нині перегукуються з новими вже подіями російсько-української війни: *«І от, колись перевозили на човні дідуса. А він каже: "Хлопці, ви знаєте, тут буде море... Плавні будуть затоплені. Але після моря води не стане геть"»*.

І от воно отложилось, то перша половина пророцтва здійснилася» (СВА).

Наявний в оповідах і сюжет щодо неминучості відплати за заподіяне. Жителька Нової Каховки розповідала: *«У 1950-х роках, коли почали будувати ГЕС, затопили територію Великого Лугу. Там колись було багато поселень запорожців. Тоді жителів майже 90 сіл вигнали з обжитих територій, щоб створити водосховище. В їх числі була і моя бабуся. Вона дуже плакала, адже в селі був похований дідусь. Все життя вона потім, живучи в Каховці, шкодувала, що могилу діда забрала велика вода. Багато тоді людей проклинали і ГЕС, і саме водосховище. Бабусі вже 15 років як нема, але я пам'ятаю її слова: "Коли-небудь те, що залишилося на дні водойми, помститься"» (ЩВ).*

Неодноразово нам доводилося чути розповіді про те, як колишні жителі затоплених теренів (з усієї України) уві сні мандрують вулицями, відвідують пам'ятні місця, відбувають службу в церкві, при цьому чують голоси «певчих». Приведемо одну з найхарактерніших оповідей: *«Мені приснився сон про оцю церкву (мені її так жалко). Я йду оцією вулицею центральною, що виводє на площу, де була церква. Я бачу всі ці вулиці, всі ці будинки... І людей я нікого не бачу. І якась земля, і будівля, і наче ті забори, і огорожі – вони наче як після дощу. І я повертаю і йду до церкви. І я захожу в цю церкву і оказуюсь (чогось церква була двоповерхова в нас; там із притвора східці були на другий поверх). І я чогось оказалась там на другому поверсі. Я дивлюсь – а вона ж і зверху така ж біла, і всередині ж така. І не пошкодило її оце море. Я проснулась, і я написала після цього сну вірш про церкву» (ШОВ).*

Уявні ландшафти затопленого краю проступали і в реальному спогляданні з тих самих точок, де колись перебувала людина, як вважає один з наших респондентів-провідників до такого місця: *«Значить, для того, хто був свідком затоплення Великого Лугу, і той, хто бачив ці краєвиди з якихось верхніх точок, і знов з цієї самої точки починає дивитися, – і подумки проглядаються*

контури того ландшафту, тіх річок і озер, які були до затоплення. [Тобто Ви бачите зараз тут, з Панських круч, плавні? – Л. Б.] Да-да. Да!!!» (СВА). У свою чергу на Херсонщині у с. Бабіне (нині тимчасово окуповане) респондент, спостерігаючи наше замилювання навколишнім пейзажем, зазначив, що людині, яка не пережила раптової зміни рідного ландшафту, легко констатувати якісь позиції чи факти. *«Той, хто не бачив, що тут було, може також цілком вдовольнити свої естетичні запити навіть цим штучним середовищем. А якщо ти знаєш, як то було...?» (СКІ).*

Помітно також, що в колективній локальній пам'яті втрачений ландшафт продовжив своє ментальне існування, зокрема виявляючись і в традиційних культурних практиках. Свого часу дослідники згадували про особливе шанобливе ставлення до знавців старовини в запорозькому краї. Очевидно, ця традиція й досі жива. Приміром, до місцевого мудреця «діда» Подольського з Усть-Кам'янки за порадою звертаються чимало мешканців усього Апостолівського району. Чоловік пишається своєю козацькою шаблею, яку нам урочисто винесла його дружина. Керівник молодіжного козацького товариства, з яким ми перебували в цьому селі, називає знаючих старших людей «наші діди». Це мешканці з колишніх затоплених сіл Грушівка й Кут – дід Галушка, дід Свитка, дід Кабак – вправні рибалки та майстри. Імовірно, саме про таких «дідів» розповідав і Афанасьєв-Чужбинський, називаючи імена Дмитра Величка, Данила Кутового.

«Ми з вольних» – таку відповідь неодноразово отримували на питання щодо родоvodu. Це були як уже згадані старші люди з Усть-Кам'янки, Костромки, Кам'янки, Осокорівки, Качкарівки, так і досить молоді: «Бабуся казали, що походимо з давнього роду з Грушівки. Дуже зажиточні були, бо були землі гарні. Це козацькі зимівники, то люди не бідні, то рід не з простих. Прабабуся розповідала, навіть коли прийшла радянська влада на село... Пам'ятає, як все забирали» (ПТМ).

Бериславський район Херсонської області теж має винятково багату історію. Нині про це нагадують безліч різних пам'яток, серед яких Святотведенська дерев'яна церква в Бериславі часів козаччини XVIII ст., залишки Кам'янської Січі в селі Республіканець, пам'ятний знак на честь 500-ліття першої згадки про козацтво на місці колишньої фортеці Тягинь тощо. Саме під Бериславом поховано було Костя Гордієнка, сподвижника гетьмана Мазепи. Проте Афанасьєв-Чужбинський уже із середини XIX ст. спостерігав занепад пам'яті про часи козацтва, що було пов'язано, на його думку, із запровадженням кріпацтва. Так, описуючи поруйновану могилу Костя Гордієнка, кошового отамана Кам'янської Січі, він зазначає байдужість місцевого населення до цього вандалізму, який суперечив самій основі української традиції: «Але в колишній козацькій палестині повсюдно порушують прах степових лицарів: і освічений поміщик, і неосвічений селянин, і дикі череди тварин» [1, с. 251]. Так і в Капулівці розорювалася могила Івана Сірка, і потрібно було досліднику неодноразово прохати господарів, на чий землі розміщувалося поховання, про її збереження. Автор із боєм фіксує нищення козацьких хрестів, які повсюдно використовувалися для фундаментів навіть у тих господарів, яких він вважав найбільш лояльними до українства, зазначаючи, що управителі-німці, хоч і прекрасні люди, але для них узагалі все одно, чи риють могилу свині, чи розкопує селянин. Вони займаються тільки дотриманням порядку в маєтку, залишки ж старовини для них – справа байдужа. «Якби це лежав який-небудь німецький лицар або принаймні людина, яка носила німецьке прізвище, а то Запорожець. Чи варто тривожитися про подібні дрібниці?» [1, с. 207]. Чи треба дивуватися байдужості основної маси прибулого населення (вже в новітні часи) щодо зникнення безлічі захоронень під водами штучних морів при будівництві ГЕС на Дніпрі у XX ст.

Однак місцева історична пам'ять (про що було зазначено вище) попри все продовжувала своє існування в локальних групах, що ідентифікували себе з культурною спадщиною краю⁴. Як правило, це були окремі носії локальної традиції, також люди, які цікавилися козацтвом, і ті, чий роди, переживаючи суспільні катастрофи, зберігали комунікативну родинну пам'ять. Можливо, це і надавало їм силу залишатися самими собою в складних ситуаціях, не втрачати гідності, бути активними: «Мабуть, ті речі, які от мене турбують, вони в мені живуть, і хочеш-не-хочеш ти з ними якось (ну, не завжди воно якось тобі і комфортно, але ти мусиш щось виконувати, якийсь хрест тобі давали). Я до чого веду? Оці могили – це не просто... Ми зараз якось з ними цей зв'язок устанавлюємо» (ПМП).

Нами зібрано чимало свідчень щодо різноманітних намагань на всіх рівнях підтримати козацьку традицію у свідомості місцевих мешканців. Приміром, у Нікополі були досить реальні задуми створення динамічного музею Чортотлицької Січі, які мали суспільну підтримку: «Ми хочемо зробити цей музей – “Чортотлицька Січ” – музей під відкритим небом. Це як історико-культурний комплекс. І відновити, відродити ті ремесла, які в Січі безпосередньо були задіяні. І це не тільки виготовлення кахлів. Це і гончарство, яке процвітало тоді, і саме головне ковальство. Ну, якщо ви знаєте, за всіма історичними традиціями і спогадами, то на ремісничо-торговому передмісті Чортотлицької Січі було більше ста кузень. А це для виготовлення тих же підков, тому що коней треба було підковувати, і облаштунки, і ці ж самі шаблі – ковалі повинні були робити...» (БВВ).

На жаль, як зазначав дослідник з Нікополя М. Жуковський, приватні землеволодіння унеможливлювали діяльність зі створення історико-культурного заповідника «Чортотлицька Січ», центром якого могла б бути знаменита могила І. Д. Сірка, що має статус національного значення. Хоча чимало ініціатив було втілено, але парадоксальним

є те, що на території с. Покровське (Нова Січ) немає жодної пам'ятки козацької доби, яка б перебувала на державному обліку та під охороною. На його думку, необхідно розглянути пам'яткоохоронний статус багатьох об'єктів, що стало б першим етапом для розгляду органами державної влади України й місцевого самоврядування питання про внесення с. Покровське до «Списку історичних населених місць України» [5].

Дійсний стан місцевого культурного ландшафту ще за радянських часів у своїх наукових та художніх творах фіксував знаний археолог і поет Б. Мозолевський: *«Неначе тої Січі й не було, / Розорана, розтерзана, роз'ята, / Залита водосховищем гнилим, / Доценту перекопана кар'єрами...»* [8].

Сучасні події на цих теренах обернулися як людськими втратами, так і екологічними та культурно-мистецькими. Тим часом лівий берег Дніпра досі перебуває під окупацією. Потерпаючи від обстрілів, відсутності води, потенційної загрози щодо підриву Запорізької АЕС (яка розміщується навпроти на умовному вже лівому березі), люди з жахом спостерігали, як різко трансформувався звичний краєвид. Показова рубрика на одному з міських сайтів: *«Нікопольці прощаються з Каховським морем»*, де викладають вже історичні фото із втраченими сучасними краєвидами «моря» [9].

Отже, після підриву Каховської ГЕС побутують інші, дзеркальні сюжети стосовно втрати життєвого середовища, звичного ландшафту, що було прокоментовано одним з колишніх наших респондентів, відомим письменником К. Сушком, який зазначив: *«Вам, хто виріс на березі цієї гігантської калюжі (а вам нині – від 65 років і нижче), важко змиритися, що усталений, звичний краєвид зникає. Тільки ви теж уявіть, як “нестямно радісно” було тим, хто бачив (а я бачив...), як зникає під водою усталений краєвид у вигляді мальовничих плавень, багатих деревиною, сіном, медом, дичинию і т. д.»* [4]. Респондент також зауважив, що, безумовно, підриг рашистами Каховської

ГЕС – це нечуваний світовий злочин, а для нас – екологічна катастрофа. Утім, трагічний факт відбувся, і зараз не стогнати треба, а розумно виходити зі становища. Без популістських крайнощів. *«Будьмо зваженими. Рухаймо своїми мізками, щоб знов не опинитися в полоні пройдисвітів, спершу від політики, а далі – науки...»* [4]. Важко не погодитися із цими словами, адже викликають занепокоєння можливі скороспішні рішення, які можуть бути прийняті без ґрунтовного наукового й технологічного осмислення. Досвід таких дій надто переконливий. Приміром, у свій час перед затопленням Великого Лугу не відбулося повноцінного як археологічного, так і «еколого-санітарного» обстеження, про що можна прочитати нині в документах, до яких тривалий час не було доступу. В одному з таких звітів [7] зазначено, що короткотерміновість самого дослідження та проведення його тільки за один сезон не дають повної прогностичної картини. Відповідно виникає потреба в цілорічному лабораторному дослідженні річки Дніпро і її бокової системи, підземних вод, стічних вод та ґрунтів (що так і не було здійснено). У ньому міститься опис територій плавнів, господарських споруд, екологічних умов і на той час небезпечних ділянок підвищеного екологічно-санітарного контролю (місця захоронень із сибірською виразкою, холерою, чумою), опис кладовищ, позначення скотомогильників та ін. На накреслених картах було позначено значні плями небезпечних місць, які можуть становити епідеміологічну загрозу в разі потрапляння на поверхню землі чи у воду. У цій проектній документації будівництва Каховської ГЕС можна отримати й деякі відповіді на сучасні виклики формування майбутніх відновлювальних стратегій.

Також вважаємо надто значущими міркування одного з наших респондентів В. Сандула, людини поважного віку, нікопольського знаного громадського діяча, екоактивіста, який нині перебуває під щоденними обстрілами та позбавлений елементарних

побутових умов, пов'язаних із водою внаслідок ворожого теракту. Коротко передамо його оцінку нинішньої ситуації, яку поділяє і авторка цієї статті. Респондент розповів про незворотні історичні й екологічні втрати, що їх заподіяла свого часу Каховська ГЕС, також про те, що нинішня катастрофа має глобальний характер, наслідки якої призвели і далі призведуть до неконтрольованих процесів у всій життєдіяльності краю. І якщо вже вести мову про майбутнє водопостачання, то насамперед потрібно думати про нові сучасні рішення для його відновлення, якими керується цивілізований світ, що повертає життя рівнинним рікам, поступово звільняючи їх від застарілих дамб, вкладаючи значні кошти в оновлення екосистем. Щоправда, усі ці дискусії матимуть сенс, якщо людство відверне іншу катастрофу, пов'язану із Запорізькою АЕС, та взагалі унеможливить подальші злочини глобального терориста – сусідньої держави.

Попри всі випробовування, які випали на долю цього краю, місцевий культурний ланд-

шафт, сподіваємося, залишатиметься потужною ідентифікаційною базою для населення колишніх вольностей запорозьких, у якому сучасна локальна ідентифікація є складовою загальноукраїнської громадянської. Історичне українське військо, Козаччина – це національні соціокультурні універсалиї, які нині дедалі більше стають важливими, а для півдня та сходу України були народною протигагою «руському міру», що дозволяло утримувати в колективній пам'яті обриси власної землі, козацький тип культури та стверджувало ідею волі. Відповідно мілітарна складова культурного ландшафту Південної Наддніпрянщини в нових умовах російсько-української війни спроможна опосередковано впливати і на свідомість українського соціуму. Усе це вимагає активних охоронних дій щодо природно-культурної спадщини краю й подальшої комплексної організації наукових досліджень з різних галузей природничих і соціогуманітарних наук для збереження цінностей регіону та розвитку України загалом.

Примітки

¹ Віддаючи належне знаним дослідникам Південної Наддніпрянщини, праці яких ми уважно вивчали та коментували в інших розвідках, у цій публікації акцентуємо на дослідженні Олександра Афанасьєва-Чужбинського з огляду на завдання, що стояли перед нами.

² Усе це засвідчено як у джерелознавчих працях Д. Яворницького, Я. Новицького, так і в публікаціях наших сучасників В. Чабаненка, І. Павленко й унікальному багатотомному виданні «Усна історія Степової України», що на початку 1990-х років було ініційоване А. Бойком на історичному факультеті Запорізького національного університету.

³ Результати наших експедиційних досліджень із Дніпропетровщини, Херсонщини, Запорозжя ввійшли майже до всіх томів корпусу академічного видання «Етнографічного образу сучасної України» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.

⁴ Міркуючи про феномен такого збереження родової та історичної пам'яті, нещодавно знайий етнолог В. Балушок на одному з наукових зібрань висловив думку щодо закономірності цього процесу внаслідок латентного її перебування у спадкоємних традиціях краю, провівши аналогії із самоозначенням окремих груп населення в інших регіонах.

Список респондентів

БВВ – Буштаренко Володимир Володимирович, 1959 р. н. Записала Л. Боса в листопаді 2012 р. у с. Капулівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.

БГО – Балобан (Марценко) Галина Олегівна, 1970 р. н. Записала Л. Боса в листопаді 2012 р. у м. Нікополі Дніпропетровської обл.

ЛММ – Лашкул Микола Матвійович, 1935 р. н. Записала Л. Боса у вересні 2011 р. у с. Коробки Каховського р-ну Херсонської обл.

ПМП – Павлюченко Микола Петрович, 1970 р. н. Записала Л. Боса в червні 2012 р. та жовтні 2018 р. у м. Зеленодольську Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.

ПТМ – Павлюченко Тетяна Миколаївна, 1971 р. н. Записала Л. Боса у вересні 2011 р. та серпні 2016 р. у м. Зеленодольську Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.

СВА – Сандул В'ячеслав Андрійович, 1938 р. н. Записала Л. Боса в листопаді 2012 р., липні 2014 р. та 25 червня 2023 р. у м. Нікополі Дніпропетровської обл.

СВМ – Саламаха Володимир Михайлович, 1938 р. н. Записала Л. Боса в листопаді 2012 р. у с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

СДД – Синиця Дмитро Дмитрович, 1956 р. н., родом із смт Горностаївка Херсонської обл. Записала Л. Боса в грудні 2011 р. у м. Києві.

СКІ – Сушко Костянтин Іванович. Записала Л. Боса в липні 2014 р. у с. Бабіне Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл.

ЩВ – Щербак Віра. Записала Л. Боса у вересні 2011 р. у м. Каховці Херсонської обл.

ШОВ – Шаль (Ліненко) Олександра Василівна, 1937 р. н. Записала Л. Боса в червні 2012 р. у м. Світловодську Кіровоградської обл.

Джерела та література

1. Афанасьєв-Чужбинський О. Подорож у Південну Росію. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 469 с.
2. Боса Л. Зміни ландшафту Подніпров'я у ХХ столітті як соціокультурна проблема. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 5. С. 53–64.
3. Боса Л. Таврійськими шляхами Олександра Афанасьєва-Чужбинського (з експедиційних матеріалів 2011–2013 рр.). *Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка (16–17 вересня 2016 р.) : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції / упоряд. М. В. Гончар ; Виконком Каховської міської ради, Новокаховський гуманітарний інститут, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*. Каховка ; Херсон : Гілея, 2016. С. 24–26.
4. «Ви ж самі називали його смердючою калюжею!» – письменник із Запоріжжя закликав не впадати в крайнощі щодо Каховського водосховища. URL : <https://nikopol.nikopolnews.net/ukraina/shchodo-kakhovskoho/Lfnf> (дата звернення 20.06.2023).
5. Жуковський М. Культурна спадщина козацької доби села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 72–80.
6. Іваннікова А. Перша наукова експедиція на Дніпрові пороги Олександра Афанасьєва-Чужбинського. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 1. С. 26–32.
7. МЭС СССР. Гидроэнергопроект. Главэнергопроект. Украинское отделение. Каховская Гидроэлектростанция на Днепре. *Проектное задание № 6. Санитарное обоснование мероприятий по подготовке ложа водохранилища*. Харьков, 1951.
8. Мозолевський Б. Дорогою стріли: Поезії. Київ, 1991. 159 с.
9. Нікопольці прощаються з Каховським водосховищем і викадають фото. URL : <https://www.nikopol-art.com.ua/art-gazeta/nikopoltsi-proshchautsia-vodoshovyshchem/> (дата звернення 08.06.2023).

References

1. AFANASIEV-CHUZHBYNSKYI, Oleksandr. *Journey to Southern Russia*. Dnipropetrovsk: Sich, 2004, 469 pp. [in Ukrainian].
2. BOSA, Liubov. Changes of the Landscape of the Dnieper Region in the 20th Century as a Socio-Cultural Problem. *Folk Art and Ethnology*, 2012, no. 5, pp. 53–64 [in Ukrainian].
3. BOSA, Liubov. Along the Taurian Ways of Oleksandr Afanasiev-Chuzhbinskyi (From Expeditionary Materials of 2011–2013). In: Mykhailo HONCHAR, compiler. *Past and Present: Kherson Region. Taurida. Kakhovka (September 16–17, 2016): Collected Papers of the All-Ukrainian Theoretical and Practical Local History Conference*. Executive Committee of Kakhovka City Council, Nova Kakhovka Humanitarian Institute, *Ukraine Open International University of Human Development*. Kakhovka; Kherson: Hileia, 2016. pp. 24–26 [in Ukrainian].

Пам'ятний знак засновникам села Збур'ївка.
с. Стара Збур'ївка (нині тимчасово
окуповане) Скадовського р-ну
Херсонської обл.
Світлина з архіву Л. Босої

Пам'ятний хрест Томаківській
Січі. с. Червоногригорівка
Нікопольського р-ну
Дніпропетровської обл.
Світлина О. Босого, 2014 р.

Пам'ятний знак засновникам
с. Горностаївка Каховського р-ну
(нині тимчасово окуповане)
Херсонської обл.
Світлина Л. Босої, 2015 р.

Місце колишньої могили Івана Сірка,
кошового отамана Чортомлицької Січі
в с. Капулівка Нікопольського р-ну
Дніпропетровської обл.
Світлина О. Босого, 2014 р.

Вінок пам'яті затопленим Запорозьким Січам і зимівникам
(спущений на води Каховського водосховища у 2015 р.)
Світлина з архіву Л. Босої

Новобранець.
80-ті рр. XX ст.
Світлина з родинного альбому З. Федоренка.
с. Капулівка
Нікопольського р-ну
Дніпропетровської обл.

Організація вшанування
затоплених Каховським
водосховищем
Запорозьких Січей та
зимівників ветераном
АТО М. Павлюченком
у с. Грушівка
Криворізького р-ну
Дніпропетровської обл.
Світлини з архіву
М. Павлюченка

Глиняний свищик.
Покровський краєзнавчий
музей. с. Покровське
Нікопольського р-ну.
Дніпропетровської обл.

1, 2. Вироби з
плавневого дерева.
Покровський краєзнавчий
музей. с. Покровське
Нікопольського р-ну.
Дніпропетровської обл.

Крісло з лози місцевого
виробництва.
Перша половина XX ст.
Покровський краєзнавчий
музей. с. Покровське
Нікопольського р-ну
Дніпропетровської обл.

Народні розписи на Нікопольщині 1920-х рр.
Мальована під. Малювання під килим.
с. Капулівка Криворізької округи.
Світлина учениці Д. Яворницького Є. Берченко, 1928 р.
[За: Берченко Є. Настінне мальовання.
Харків ; Київ, 1930]

4. ANON. «*You have Called It a Stinking Puddle Yourself!*» – the Writer from Zaporizhzhia Urged not to Go to Extremes Regarding the Kakhovka Reservoir [viewed 20 June 2023]. Available from: <https://nikopol.nikopolnews.net/ukraina/shchodo-kakhovskoho/Lfnf> [in Ukrainian].
5. ZHUKOVSKYI, Myroslav. Cultural Heritage of the Cossack Period of the Village of Pokrovske in Nikopol District of Dnipropetrovsk Region. *Sivershchyna in the History of Ukraine*, 2017, iss. 10, pp. 72–80 [in Ukrainian].
6. IVANNIKOVA, Liudmyla. The First Scientific Expedition of Oleksandr Afanasiev-Chuzhbynyskiy to the Dnipro Rapids. *Folk Art and Ethnology*, 2016, no. 1, pp. 26–32 [in Ukrainian].
7. Ministry of Power Plants of the USSR. Hydropower Project. Chief Energy Project. Ukrainian Department. The Kakhovka Hydroelectric Station on the Dnieper. *Design Assignment no. 6. Sanitary Substantiation of the Measures to Prepare the Reservoir Bed*. Kharkov, 1951 [in Russian].
8. MOZOLEVSKYI, Borys. *By the Way of Arrow: Poems*. Kyiv, 1991, 159 pp. [in Ukrainian].
9. ANON. *The People of Nikopol Bid Farewell to the Kakhovka Reservoir and Display the Photos* [viewed 08 June 2023]. Available from: <https://www.nikopol-art.com.ua/art-gazeta/nikopoltsi-proshchaiutsia-vodoshovyshchem/> [in Ukrainian].

Надійшло / Received 27.06.2023

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 14.12.2023